

Z polskich studiów slawistycznych, Seria 2, [z. 1] Językoznawstwo (1963), s. 23–37

W najbardziej na zachód wysuniętych ukraińskich gwarach nad Bugiem i Narwią, na pograniczu polskim i białoruskim, zachowały się różnego rodzaju archaiczne stadia rozwojowe procesu ukraińskiej dyspalatalizacji spółgłosek przed *e* i, np. *nesle* — *noslyty*. Archaiczna wymowa gwar podlaski dobrze ilustruje pogląd na genezę i rozwój tego procesu, co dotychczas nie było jednoznacznie wyjaśnione.

Gwary te badałem głównie przed wojną, w 1930—1939 r. Ówczesne moje zapisy tylko w słabym stopniu można teraz uzupełniać, bo z gwary tych po wojnie pozostały tylko szczątki. O zjawisku dyspalatalizacji w tych gwarach pisałem już przygodnie w kilku artykułach¹. Obecnie chciałbym przedstawić na mapie najważniejsze zasięgi palatalnej wymowy na tym terenie. Mapę tę sporządziłem na podstawie zachowanych moich notatek sprzed wojny, uzupełnionych w niektórych punktach świeżymi zapisami w terenie.

Najbardziej archaiczny stan wymowy w zakresie miękkości spółgłosek przed starym *e* i zachował się np. w ruskich gwarach okolic Zamościa i Biłgoraja. Jest to wymowa półmięka, pośrednia między normalną ukraińską twardą wymową przed starym *e* i typu *nesle* — *noslyty* a w wymową miękką, np. *vlyńis*, *t'lysto*, *ślyno*. Notowałem taką półmiękką wymowę przed starym *e* i we wsiach: Kólno (na mapie nr 170), Korchów (168), Biszcza (169) pod Biłgorajem i we wsiach: Siedliska (155), Sitno (156) i Wólka Horyszowska (156) pod Zamościem.

Np. we wsi Kólno nad Sanem, na południe od Biłgoraja (na mapie nr 170) przed starym *e* oraz przed *i*, które jest trochę obniżone do *ɨ* lub *ɨ̃*.

¹ W. Kuraszkievicz, *Gramoty halicko-wołyńskie XIV—XV wieku. Studium językowe* Kraków 1934, s. 91—105; tenże, *Nowe obserwacje o ruskiej dyspalatalizacji spółgłosek przed e i*, *Communications et Rapports de III-ème Congrès International des Slavistes* Belgrade 1939, s. 37—38; tenże, *Przyczynek do iloczasu maloruskiego*, LS, t. III, s. A40—A48; tenże, *Rozwój 'a' na tle dyftongów i palatalizacji w dawnych gwarach ruskiej Podlasia i Chełmszczyzny*, SFPS (III) 1958, s. 211—241; tenże, *Najważniejsze zjawiska językowe ruskie w gwarach między Bugiem i Narwią*, STNW XXXI—2, Warszawa 1931, s. 104—120; tenże, *Szkic polonizującej się ruskiej gwary archaicznej w Dratowie pod Łęczną*, SO (XVIII) 1947, s. 139—152.

óglóski są lekko zmiękczone, np. *du t'leb'e, m'jn'le, m'eńli, z'ernlo, lecky, s'erp, n'lebo* — na *n'lebi, p'es, hryb'let, vurub'let, murav'let, vepryk, un'led'itok, p'leret, st'lehna, d'e id'leš, s'irutla, v'iz'le, n'is'le, nap'eχč'ly Ńiba, kus'it'i na luč'i, pš'yn'lyća, n'iva, slan'i, s'id'lit'i, zašvit'lit'i, rud'lina, la sv'in'lij, s'iv'ij, v'in v'iz'le, pas'le klońi, masn'lička, šid'lit, p'latn'ića, mułud'lic'a, vun'li, rušn'lik* itp. Stare *y* jest środkowe, cofnięte, lub tylne, laskie, np. *m'lyto, byk, kobyla, br'wly, hrybly, taklyj, kurločkyj, kač'ky, ŃaŃy, s'irny, lysy*, wyraźne szczególnie po spółgłoskach wargowych tylnojęzykowych. Występuje również po szumiących, np. *m'lyšy, Ńyto, Ńyt, rlyžy, mašluxy*, ale *šč'itka, jlašč'yrka* itp., wyjątkowo też w przykładzie *vlytky id'leš*. Pełna miękkość spółgłosek występuje przed nowym *i* dawnego *ě* (*jat'*), lub z *ě* wzdłużonego, także przed *a*, np. *f'ik, pryńis, ryńis, vyńirka, t'isto, t'lyto, ślino, ścin'a, na ścin'li, miš'lok, mitla, zamit'ati, id'ro, v'idla, bilm'o, hńiz'do, hušlata, kušlata, śńix, w miš'ci*. Natomiast przed nowym *i* z *o* wzdłużonego notowałem miękkie *í* w przykładach: *il'ya, vit'lec, v'iwća, dvi v'ivč'i, f'í v'ivč'i, v'isk, v'iwšanka*, ale w innych przykładach notowałem spółgłoskę tylko lekko zmiękczonej jak przed *i* starym, np. *sv'iy, sv'ix, p'ivnič, wdivč'a, vin, v'astiuka* itp. Głoska *l* przed tarym *e* i jest średnia, wyraźnie różna od *l* miękkiego i od twardego *l*, bliższa jednak do *l* twardego niż do *l* miękkiego, np. *kuš'ivko, kuvk'it, p'lip-č'liba, t'e'la, bilm'o, v'it'ya*, ale *p'leč'y, d'al'eko, p'alec, s'litno, l'ypa, v'ylet'ily b'učky, bušit lep, b'ezko, let'lit, ur'at'i x' p'ol'y, lysy po p'ol'y et'ily, hlyń'a, wobec Ńapa, to'v'at'i, to'za* itp. Na końcu wyrazu głoska *t* stwardniała, np. *p'at, śist, d'lev'at, d'lešat, xot-xot du m'len'e*, także *šid'lit, id'lat, x'od'at, nazlyvat śa, h'on'yt śa, bušit ruk'a* itp. Również wygłosowe *-c* jest twarde, np. *wdiv'lec, vit'lec, p'alec*, ale *p'latn'ića, mułud'lic'a, v'iwč'a, h'ivn'ića* itp. Zachowuje się jednak miękkość w przykładach: *tešć, pryn'leš, śin', jačm'lin', tyžd'eń, dułoń* itp.

W sąsiedniej od wschodu wsi Biszcza (169) ten stan wymowy uległ dalszemu rozwojowi, mianowicie przed dawnym *i* półmiękką wymowa spółgłosek zwykle już się cofnęła na rzecz twardej, np. *j'lyčat'y, kstyt'y, Ńat'y, šid'yt, švit'yt lampu, zaħašlyt'y, h'yt'y p'last'y* itp., choć często jeszcze u starszych ludzi w 1938 r. zachowywała się półmiękkosć, jakby akomodacja spółgłosek przed *i* lekko obniżonym, np. *sv'in'lina, v'it'd'ili, t'iliš'a malič'ke, v'is'it, d'lyky kač'ky, wlyus'isko, Ńytn'isko* itp. Podobnie jest przed *i* z *o* wzdłużonego, np. *sv'iy, t'x'ir, b'ip, pom'ist* itp. Natomiast średnie *l* zrównało się z *l* miękkim, np. *liš'lyt, k'lykali, h'lyna, z h'lyny, Ńolip, lis, v'iaz'ali, puđ'ovalina, Ń'apalismo* itp., również przed *e*, np. *let'it, lem'jš, len, d'al'eko*. Inne spółgłoski przed *e* na ogół zachowują swoją półmiękkosć, np. *s'erp, s'ern'a, tešć, t'lešća, d'e hyd'leš, buđ'et'e robili, pust'lela, hryb'et, zam'est'li, dv'ery, v'epryčok, vin b'irle, v'liže, p'erev'lesto, w'uz'iro, s'e'lo, b'irleza, jačm'len'isko, vesn'a* itp.

Podobną wymowę jak w Biszczy notowałem też w Korchowiu (168), np. *d'e hid'let'e, zap'ih'n'ica, ližyt, un'i xp'ekli žlip, s'erp, kus'it'i, skus'iv'em žlyto, pryn'lest'i* itp. Natomiast we wsi Obsza (167), nieco dalej na wschód położonej, spółgłoski przed dawnym *e i* są już twarde, tylko zachowuje się *l* średnie, w wymowie bliskie *l* zwyklemu, np. *muł'ytj se, v'iryty, stuł'ec, mal'iški, zašv'it'ytj, lem'iš, p'ersteń, młyn'ec, nyt'ki, len, kud'e le z lenom, slan'j, jaz'uk, byki se zap'ih'at, swj'ula se hlon'jt, w'sam'ne, lysly, j'el'ini, p'leci, wyl'iki, mal'ejki, p'alec, p'lesna* (tj. grzbiet stopy), *sliv'ki, w'iwysko, jač'mienysko* itp. Wyjątkowo tylko notowałem tu: *d'e id'eš*. Wyrażna jest opozycja we fleksji, np. *jed'na mlye, d'w'ne, skry'ne*, ale *d'ci mly'ij, d'w'ny, skry'ny*, wobec *f'si mly'i, d'w'ni, skry'ni* itp.

Archaiczna półmiękką wymowa spółgłosek przed dawnym *e i* zachowała się jeszcze we wsiach: Siedliska (155) i Wólka Horyszowska (156) pod Zamościem, np. w Siedliskach notowałem: *vlyb'it'i, nus'it'i, n'is'le, tib'le, du t'leb'e, du m'len'e, t'ille, vun'li, p'it'i, mly'ti, č'iz'oje s'iz'lo, v zim'li, nos'it, vlož'it, ni ž'liž' bly'ti, h'lina, daleko, v'ezko, mal'enkij, v'ilikij, len, ln'isko, žlytn'isko, ufs'isko, na kun'i, pud'valina, v'is'it na št'iv'li, vun sid'it*. Zwykle tu stare *i* jest nieco obniżone: *i* lub *y*, np. *zyhn'ili s'nupki f striž'si, v v'lečur t'lemno ni v'idno se f zał'upi* itp. Tylko głoska *l* jest tu jednakowo wymawiana przed starymi *e i*, jak i przed nowymi *e i* (z *ě i 'a*), np. *po zemli, kul'ino, lis, žud'ili, vel'ikij, pušli, špiv'ali, v'ehčy, lih'aje, dvoje t'illet, pole* itp. Wszystkie inne spółgłoski (prócz *č ž š r*) mają pełną fonologiczną miękkość przed *'u*, przed nowym *e* z *'a*, przed nowym *i* z *ě*, przed spółgłoskami i w wygłosie, np. *žet'u, d'letko, pry'n'us, šlino, pis'lok*, są wyraźnie różne od półmiękkich, tj. podniesionych tylko do poziomu artykulacji starego *e i*. Jest to wymowa archaiczna, nie jest wywołana wpływem polskim, ponieważ polonizmy mają tu miękkość pełną, np. *pry'p'lecok, čy'ov'ek* itp. Jest to archaizm, utrzymany na dalekich północno-zachodnich kresach języka ukraińskiego, dokąd już nie dosięgła fala ukraińskiej dyspalatalizacji. Półmiękkie spółgłoski nie były osobnymi fonemami, tylko wariantami fonemów odpowiednich spółgłosek twardych czy miękkich. W innych gwarach ulegały one powszechnie uproszczeniu i albo w większości gwar ukraińskich stwardniały, tj. zrównały się z odpowiednimi spółgłoskami twardymi, albo w zachodnich gwarach podlaskich nasiliły swoją miękkość i zrównały się z odpowiednimi spółgłoskami miękkimi. Ten proces wyrównania fonologicznego, a więc dyspalatalizacja czy pełna palatalizacja, w gwarach ruskich na Podlasiu rozwijał się powoli i w różnych połączeniach rozmaicie. Zostawiając na boku sprawę powszechnego stwardnienia w tych gwarach głosek szumiących *č ž š* oraz *r*, warto rozważyć zasięgi geograficzne rozwoju dyspalatalizacji innych spółgłosek przed starymi *e i* na tle innych zjawisk z tym procesem związanych.

Wyróżniają się tu następujące kategorie: 1) pełna palatalizacja spółgłosek przed *e* i na pograniczu białoruskim; 2) stwardnienie spółgłosek wargowych przed *e* pierwotnym i wtórnym, przy zachowaniu miękkości innych spółgłosek przed *e* oraz pełnej miękkości przed *i*; 3) stwardnienie wszystkich spółgłosek przed *e*, przy zachowaniu miękkości przed *i*; 4) białoruskie ciakanie i akanie; 5) zakres dyspalatalizacji przed nowym *e* z nieakcentowanego dyftongu przedniego *ie* oraz z nieakcentowanego *a* po miękkiej; 6) stwardnienie wszystkich spółgłosek przed *e* i; 7) nowa fala dyspalatalizacji przed *i*, przed *ie*; 8) zbieżność *i* z *y*; 9) zmiana *le li* na *le ty*; 10) względna chronologia dyspalatalizacji wobec rozwoju sonantów *ie* *uo*.

1. Na etnograficznym pograniczu polsko-ruskim nie znalazłem gwary, która miałaby wszystkie spółgłoski miękkie przed starym *e*. Tylko na pograniczu białoruskim w okolicach Zabłudowa i na północ od Puszczy Białowieskiej przed *e* są wszystkie spółgłoski miękkie, więc także i wargowe. Notowałem to we wsiach: Zwierki (na mapie nr 1), Ostrówki (2), Iozne (3), Bohdanki (9), Zawyki (12), Siemionówka (29). Np. w Ostrówkach (2) notowałem: *ovlečka, vërbla, kraŭlec, švec, źeŭenlosto, vëreblej, dvolec, vlečor, put pečloju, përedlok, pečuonka, čipeňata, plopeł, pëslok, vëdrlo, sploveć, spovëdlać, metlla, zamlecone, peňlok, pryvešći, vëroŭka, vëry, čvërdly, čvëržejšy, śmërc, čëpler, naturalnie też čëś, člošča, žet, letko, že ižeće, čemno, ścëna, do vinču, plalec, mlešec, hñezdlo, poumłisok* itp. Widac tu ciakanie, twarde stare *c*, ale brak akania, które tu zaczyna się dopiero od Zabłudowa. W Bogdankach (9) zupełnie podobnie: *do čëbe, vëže, poveže, zameče, žvëry, za pečleju, plopeł, ona përie χlusty, uon vëže, dvolec, metlla, pëslok, vëdrlo, xreβlet, hñezdlo, vëdla, parlevësto, berloza, metlla, klameň, berle* itp. W Siemionówce (29) często jeszcze notowałem przy spółgłoskach wargowych tylko słabą miękkość, podobną do półmiękkości pod Zamościem, np. *wdawlec, plopeł, pečuonka, ječmleňi, vlečer, na berlozi, u pečyje, përsčlonok, vëže, berle, peče, napëčly χleba*; niekiedy u starych ludzi słyszy się tu zupełnie twarde wargowe przed starym *e*, np. *napečly, vlečer, da čëbe, mledu, na berlozi, fura jačmleņu, naplerstok*, u młodych już jest miękkość pełna, więc *vëže, wdavlec, da čëbe*; również pełna miękkość występuje przed *e* w miejscu nieakcentowanego dawnego *ě*, tutaj również u starych ludzi, np. *vëdrlo, zvezdla, želmlo, pëslok, vëdla* itp. Notowałem tu też ciakanie, twarde stare *c*, początki akania.

2. Na południe od wymienionych wsi już wargowe spółgłoski przed *e* starym i przed nowym *e* w miejscu nieakcentowanego *ě* czy *a* są stale twarde. Wymowę taką notowałem na północ od stacji Strabla we wsiach: Dorozki (10), Czerewki (11), w miasteczku Narewka (28), w Białowieży-Stoczku (34) i w Szereszowie (36). Np. w Szereszowie (36) mówią: *vëdrlo, vïë vedrïe, fšïë vïëdra, pïëč, zlapëčok, prlypečok, prlypek, plopeł, povezlli*

do spłowieży, spowiedać śa, meźła, płopetom slyplut, źverla, beďłujut, vdovlec, zaśvećli lampu, beďla, vletmi ćlaško źlyćci, ale śćenla, χryśćicići źićla, ćeść, prlaęet, ięeś, ięleće, nieśle mlaćci, źićla, na lulicy itp. Podobnie jest w Do-
 rozkach (10): meńle, ćeble, na pećie, płopet, veźle, berle, veźle, zameće, my
 veźlem, vy berleće, wdovlec, svekrłuxa, stavleńka na kapustu, naplerstok,
 śłopetka, beruōska, vonla perle, ćepier, peklut, źlevec, źleśeć, ale pujjęem,
 ćemno, ćella, ćeść, na pośćeli, ućeće, śerp, kuźlela, luźera, na niebi, na
 źiemlu, wy daśće, ięleće, plalec. We wsi tej już w miejscu nieakcentowa-
 nego dyftongu *ie* wymawia się zwykle *i* z poprzednią miękką spółgłoską,
 np. *bidla, piślok, vidrlo, ścinla, śpivlać, hńizdlo, miślok, mitla, w lieśi, na*
vlozi itp. Ciakanie w tej wsi jest jeszcze słabe, ale już zaznaczone.

Podobna wymowa, tylko bez ciakania, występuje w dwu punktach
 na polskim etnograficznym pograniczu: pod Łęczną i pod Radzynie. Wymowę tych gwar spod Łęczny ze wsi Dratów (142), Kaniowola, Ludwin
 opisałem w osobnym artykule², tu podam dla ilustracji trochę przykła-
 dów ze wsi Ostrówki (113) na wschód od Radzyna. Twarde wargowe
 spółgłoski przed starym *e*, np. *un zametle, baba perle, źmieńa, od mienie,*
od tlebe, χtłopiec, ovles, χmlelu pryveźle, peremlerznući, meźla, perevlasto,
wperś, pryvezli, peńlok, dverlyma, povernluśa itp. Natomiast miękkie są
 spółgłoski przedniojęzykowe przed *e*, np. *ścernlo* (tj. rzyśko), *d'leovo,*
ftekli, llud'e, słońlećnik, luźera, loźero, śello, śerply, vodla teće, χłop nieśle,
pūoј'd'em lon t'ert'i, łomlati, leźlati, alle, leńlivi itp. Również stale miękkie
 są spółgłoski (również wargowe) przed *i* starym i nowym z nieakcento-
 wanego dyftongu *ie*, np. *miślok, piślok, bilmllo, un śa w miśklu, rod'it,*
ovśiśko, śivoho końla, pšeńlica, słońlećnik, byliśmo, końlovi, mieli jieχat'i,
do χlivla, nićloho, druhlymi dverlyma ftekli, χćieli d'ieti itp.

Wszędzie tu stopień miękkości jest taki sam przed *e* i, jak przed dyf-
 tongiem *ie* lub przed *'a*, np. *śa, śieno, χmiel*. Widocznie w dawnym okresie
 półpalatalnej wymowy przed starym *e* spółgłoski wargowe miękczyły się
 bardzo słabo i były bliskie twardych odpowiedników, natomiast przednio-
 językowe miały miękkość wyraźniejszą i zrównały się z fonemami mięk-
 kimi. Być może miękka wymowa przedniojęzykowych spółgłosek przed *e*,
 występująca na północy nad Narwią i na południu pod Łęczną i Radzy-
 niem (przy równoczesnej twardej wymowie przed *e* spółgłosek wargowych),
 jest przejawem wpływu tendencji palatalizacyjnej ze strony sąsiednich
 narzeczy polskich czy białoruskich.

3. Dalszym przejawem ukraińskiej dyspalatalizacji jest twarda wy-
 mowa wszystkich spółgłosek przed *e* starym i rozwiniętym z nieakcento-
 wanego *'a*, przy zachowanej palatalizacji przed *i* starym i nowym z nie-
 akcentowanego dyftongu *ie*. Notowałem ją najdalej na północy we wsiach:

² W. Kuraszkievicz, *Szkic polonizującej się ruskiej gwary archaicznej w Dratowie*
pod Łęczną, jw., s. 139—152.

ityczy (13), Ryboły (7), Wojszki (8), Horodniki (4), Iwanki (5), Saki (6), sinka (25), Krynica (26), Lipiny (32). Wsie na południe od Puszczy łowieskiej: Kamieniuki (37), Szczyrczewo (77), też w okolicy Kamieńca ewskiego (76) mają powszechną dyspalatalizację tak przed *e*, jak przed *i*.

Od strony zachodniej wymowa twarda przed *e*, ale miękka przed *i* doła do polskiego pogranicza etnograficznego, zostawiając tylko wspomniane wyspy pod Łęczną i Radzynielem z miękką wymową przed *e* spółgłosek przedniojęzykowych. Wymowa twarda przed *e*, ale miękka przed *i* obejmowała przed wojną dosyć szeroki pas gwar w okolicach miasteczek: Łojówka, Narew, Bielsk, Boćki, Siemiatycze, Mielnik, Konstantynów, Łała, Łomazy, Parczew, Ostrów.

Np. we wsi Szóstka (112) po sąsiedzku z wyżej opisanymi Ostrówkami (13) pod Radzynielem notowałem następującą wymowę: *blude, povezli, mno, vezle, zametle, tella, vesnla, dlesat, smert, w zemlie, bludete, vlyved'i mi s xlvla, po serled'ini, daleko, stollec, motol'iti, oxrescilit, pitlux, sviñla, smlert'i, d'iet'i, zrobil veliki dolery, sid'lit, pivnlića abo ovez, ovik w scin'ie, lina, scinla, do xlvla, sieklarina, vidrio, kosliti, ctep — ciplisko, mitla, slok, kollesa, hñizd'o, dvie hñiz'ie, sviñla — dvie sviñie — fsie sviñi, eba odnešcie sušedovi doth, w zemlie, trleba ftečye, xuč'ij ftiklati, dokūol ete bludete, vlyved'i kloñi s xlvla, f xlati, na plotapi, na tlavci, bližko, ližy, dlali, trleba sa stereščye toho čolovička* itp. Osobno należy zwrócić wagę na przykłady: *sañi — ny mlaje sañej, na sañox*, albo *ja trlepu n, ty trlepeš, viete trlepete, vuon trlepe*, w których palatalne połączenia *ne*, utrzymały się. Widocznie tu chodzi o wpływ form zależnych. Być może pełna miękkość istniała w takich formach również w poprzednim kresie półmiękkiej wymowy przed *e*. Wyjątkowo zanotowane tutaj przykłady: *plopel, xod'lit do sploved'i* wobec *mitla, spovidal sa, ctep — ciplisko* itp. świadczą, że nieakcentowany dyftong *ie* mógł się wyjątkowo skrócić do wykłego *e* w epoce przed stwardnieniem spółgłosek przed *e*, choć normalnie się skracał do *i*, przed którym miękkość się utrzymała.

Podobnie jest na całym polskim pograniczu etnograficznym, np. we wsi Szeszyły (49) pod Boćkami notowałem: *spovidati sa, zvuñlića, ieryti, mlati, xod'lit'i*, ale do *sploved'i, tešć, tlešća, zvekruxa, viete puojdete, evištka, vinlo p'iti, pisati* itp. Podobnie we wsi Piliki (19) pod Bielskiem: *ovezli d'it'a, ležyl mlati, tešć, tlešća, širota, vdovlića, vdoveć, xlopec, cinla, na scin'ie, vieryti, na stryěsi, pieć — za pečloju, plopel, ja robilu, y rlobiš, što viete rlobite, my rlobim, idete u pole?, što mlajete robli'ti, kuliti, puñlisok, velika d'izla — matla d'ieška, vinlok, vidrio, dvie vidrie, sie viedra, mitla, ciplilne, vezluk* itp.

Podobnie jest we wsiach na północny wschód od Narwi: Horodniki (4), wanki (5), Saki (6), Krynica (26), tylko tu już po stwardnieniu spół-

głosek przed *e* starym i nowym przyszło białoruskie ciakanie. Np. w Krynicy (26) notowałem: *na postleli śiż'it, tlemno u χ'aci, kudlela, tella, koteńla, pūōjdem do tlebe, χoż du mlene, ćlaško žyćci, roβ'ićci, teść, vlyp'ićci* itp. Ludzie dobrze informowali, że w sąsiednich wsiach: Kapitańszczyzna, Ochrymy, Skupowó, w Narewce mówią *že iż'ieś*, gdy u nich *de idleś*, ale zgodnie z nimi: *or'aci, v'iejaćci, zameśćci* itp.

4. Białoruskie ciakanie zatem szerzyło się od północnego wschodu i pod Strablą teraz dopiero ustala się w gwarach z przeprowadzoną już dyspalatalizacją wargowych przed *e*, np. Czerewki (11), Dorozki (10), tak samo w Puszczy Białowieskiej, np. w Narewce (28) i w Szereszowie (36). Natomiast pod Narwią ciakanie przesunęło się nawet na gwary z przeprowadzoną już dyspalatalizacją wszystkich spółgłosek przed *e*, więc np. w Iwankach (5), Sakach (6) i w Krynicy (26). Naturalnie tam, gdzie jest ciakanie, mamy również twarde stare *c*, np. *cyĕp, p'alec — p'alca, w kołłodecy* itp. W ślad za ciakaniem posuwa się białoruskie akanie, dochodzi właśnie do gwar okolic Zdołbunowa, opanowało już Puszcę Białowieską, więc jest w Siemionówce (29), w Narewce Małej (28) i w Stoczku (34), ale nie ma go jeszcze w Krynicy (26), pod Narwią czy pod Strablą.

5. Ukraińska dyspalatalizacja spółgłosek przed *e* rozwinęła się na Podlasiu dopiero po redukcji nieakcentowanego *'a* na *e*. Redukcja ta obecnie przejawia się w niewielkiej ilości wyrazów i to niekonsekwentnie. Spółgłoski przed tym nowym *e* są twarde. Np. w Krynicy (26) notowałem tylko: *d'leveć, d'leseć, p'ėtn'aceć, o'fjn'aceć, tr'lyceć, dv'laceć, devetn'aceć, m'ėsec, kołłodec, w kołłodecy*. Najczęstsze przykłady tego typu na Podlasiu dotyczą wyrazów: *d'leveć, d'leseć, p'ėtn'acet', kołłodeż, m'ėsec, p'amet', p'et'a, p'er'evest'o, v'ez'at'i, l'eh'ėly, t'rest'li, z'ajec'*. Przykłady te są częste w gwarach między Bugiem i Narwią, natomiast na południe od Bugu trafiają się rzadko lub zupełnie wyjątkowo. Widocznie w okresie dyspalatalizacji spółgłosek przed *e* redukcja nieakcentowanego *'a* była silniejsza na północy nad Narwią aż po Bug; doprowadziła też do wyraźnej zmiany wymowy np. *d'levat'* na *d'levet'*, z czego przy dyspalatalizacji powstało twarde połączenie *d'leveć*. Natomiast na południe od Bugu redukcja była słabsza i nie doprowadziła do wymowy *e*. Wyjątkowo tylko notowałem pojedyncze przykłady: *pyrywyst'lo* Zahorów (104), Brzeźno (148), Mogilnica (150), Stężyca (152), *d'leveć* Mogilnica (150), *d'levyt'* Lack (124), Lepłówka (119), *dyvytn'atcyt* Osowa (138), *dyvetn'ajcet'* Kropiwka (131), *dyvyd'dyślat* Zahorów (104), *kołłodeż* Witoroż (110), *kołłodeća, pamet'aju* Syczyna (109), *pamet', pamet'at'i* Łomazy (111). Przykłady *zajec'* 95, 109, 110 nie są wyjątkowe dla problemu dyspalatalizacji.

Nieakcentowany dyftong *ie* uprościł się na *e* tylko w gwarach posiadających białoruskie ciakanie, więc np. Ostrówki (2), Zwierki (1), Bohdanki (9), Hożne (3), Siemionówka (29), Narewka Mała (28), Szereszów (36),

czek (34) mają wymowę: *ścénla, śečklarńa, hnezdlo, šežlit, šedlaje, šeník, vlač* itp. Zależnie od gwary spółgłoski wargowe przed tym *e* są miękkie, w Ostrówkach (2) albo w Siemionówce (29): *metlla, védrlo, pėslok, mlo, beďla, meškli*, czy też są już twarde, np. w Narewce Małej (28), oczku (34), w Szereszowie (36): *metlla, védrlo, pėslok, belmlo, beďla, šlok* itp. Jednak w wygłosie wszystkie te gwary mają *i* z nieakcentowanego *ie*, np. *blabi, f xlaći, v liėsi, v liėci, na blaŋcy, na nlebi, na vlozi, dorlozi, na sołomi* itp. Widocznie w okresie dyspalatalizacji przed *e* spółgłoski wargowych nieakcentowany dyftong *ie* w tych gwarach był w wysię już silniej zwężony i zrównał się z głoską *i*. Już jednak gwary w okolicy Strabli, np. Dorozki (10), Czerewki (11), choć mają tylko wargowe spółgłoski twarde przed *e*, uogólniły redukcję nieakcentowanego *ie* na *i* również w śródgłosie, np. *bidla, pišlok, mitlla, vidrlo, mišlok, šid'lit, pitlux liėsi* itp. Tylko w Bogdankach (9) występują wahania w wymowie *e* i w miejscu nieakcentowanego *ie*, np. *védrlo, métlła, pėslok, šežlit* obok *lo, špivlaći, šcin'la, cypielńe, y xlaći* itp. Również w Krynicy (26) notujemy wahania: *beďla, belmlo, do sploveži povezli*, choć zwykle jest tu *brlo, mišlok, mitlla, hńizdlo, dvie šcinie, šižlit na porlozi, na vlozi* itp.

Wszystkie inne gwary na Podlasiu konsekwentnie skróciły nieakcentowany dyftong *ie* na *i*, więc na całym obszarze od Narwi po Chełm przed *m* nowym *i* spółgłoski są twarde lub miękkie jak przed starym *i*. Tak jest nawet w archaicznych gwarach pod Łęczną i Radzyniem, które mają jeszcze miękkie spółgłoski przedniojęzykowe przed *e*, np. w Dratowie (142): *lla, pišlok, bilmlo, hńizdlo, s xliwla, špivlaći, w nlebi, na berlezi, nešle, mla, tepylo f xawlupi* itp. Od tej zasady notowałem tylko dwa wyjątki i to w bardzo licznych gwarach od Narwi po Chełm: *do loved'i, plopel*, choć *spovidlaći ša* 7, 8, 9, 10, 11, 13, 16, 17, 19, 20, 25, 33, 38, 40, 41, 43, 45, 46, 49, 52, 57, 62, 65, 66, 76, 78, 81, 97, 101, 106, 9, 110, 114, 117, 121, 122, 123, 130, 131, 141; albo tylko *do sploved'i*, ociąż *plopył* 37, 102, 103, 104, 119, 125, 143, 144, *plopil* 114. Wymowę *splovydy, plopył* 44, 56, 118, 124, 136, 138, 145, 147, 148, 149, 150, 1, 153, 154 notowałem częściej tylko w gwarach chełmskich.

6. Miękką wymowę spółgłosek przed *i* starym i nowym z nieakcentowanego *ie*, przy równoczesnej twardej wymowie przed *e*, jest najbardziej ciekawą właściwością gwar podlaskich. Granica wymowy miękkiej *šliti pišlok* wobec twardej *noslyty pyslok* przebiega z południa na północ, od Rejowca po Bielsk, więc na zachód od Rejowca między wsiami: Stęca (152) i Stajne (153); na wschód od Łęczny między wsiami: Kaniola (142a) i Garbatówka (143a); na wschód od Parczewa, ale na zachód od wsi: Bielka (130), Kalinka (122), przez Horodyszczce; na wschód od Smaz i Białej między wsiami: Koszoły (106), Dokudów (108) i Ortel rólewski (107), Leśna (93a), Witulin (93b); na zachód od Nosowa (93)

i od Konstantynowa a na wschód od wsi Mętna (68) i od Mielnika przez Serpelicę (69); na zachód od Milejczyc między wsiami: Żerczyce (61) i Grabarka (53); na wschód od miasteczka Boćki między wsiami: Nurzec (50), Szeszyły (49) i Śnieżki (51), Bielki (52); na wschód od Bielska między wsiami: Piliki (19) i Kozły (42); na południe od wsi: Hołody (20), Zbucz (38), Szereszów (36) i od Hajnówki a na północ od wsi: Mytłasze (41), More (39), Jagodnik (35), Orzeszkowo (33), Kamieniuki (37), Szczyrczewo (77). Do tej granicy doszedł od wschodu ukraiński proces dyspalatalizacji spółgłosek przed *i*. Np. we wsi Kalinka (122) na wschód od Parczewa notowałem: *spovyđaty śa, dołery odčyniety, stynla, bydla, u ludyj, wuōn syđlyt na ławcy, tlemno w χłaty, zapuōlnyca, zamyłaty, piwnyk, husyniē, hnyzdlo, bymlō, złodyj, myślok, myłla, synoźlatki, ślany, plopel, do spłovedy, w stēniē, na porłozy, w kołodazy, na dorłozy, na berłozy, vienyk f χłaty, w liety*. Utrzymuje się tylko połączenie *le, li* np. *menle bollit, klepiaty kosu, vellika vbertaxa*. Zapisalem tu także wyjątkowe przykłady *żytnisko, uōfsisko, pruōsiska*, obok poprawnych *jačnysko, pšennysko, hryčūovlisko*, ale to są chyba polonizmy na *-isko*, jak i innych wiele, np. *žlišaj, pačlory, śčlongi* (tj. wstążki), *člongle* (zawsze) itp.

We wsiach od Rejowca aż po Bielsk, na wschód od podanej granicy mówi się jak w Kalince. Ludzie są świadomi twardej i miękkiej wymowy, poprawnie informują, że np. wymowę *nošiti* od zachodu miały kiedyś wsie: Paszeńki, Jabłoń pod Horodyszczem, a *noslyty* mają: Pachole, Zaliszcze, Kodeniec (128) i dalej na wschód. Naturalnie w tych gwarach dyspalatalizacja spółgłosek przed *i* rozwinęła się dopiero po skróceniu nieakcentowanego *iē*.

7. Wzdłuż podanej granicy na zachodzie od Chełma po Bielsk opozycja wymowy *nošiti* wobec *nosyty* jest ostra i wyraźna. Natomiast na północy w gwarach między Bielskiem i Hajnówką proces dyspalatalizacji przed *i* pokazuje nową komplikację. Tutaj wyraźna granica między twardą i miękką wymową przed *i* dotyczy tylko spółgłosek wargowych, są one miękkie od północy aż po wsie: Hołody (20), Zbucz (38) i twarde od południa aż po wsie: Mytłasze (41), More (39), Jagodnik (38), Orzeszkowo (33). Natomiast spółgłoski przedniojęzykowe *t d n*, często też *s z*, ulegają obecnie przed *i* stwardnieniu całkowitemu lub częściowemu na szerszym terenie w kierunku Narwi aż po wsie: Trzeszczotki (21), Klejniki (22), Kuraszewo (27a), Nowy Kornin (30a), Wygoda (30). Np. we wsi Wygoda (30) miękkie są tylko spółgłoski wargowe przed *i*, notowałem więc: *bijlak, mliły, pliti, mliska, vidrlo, vinlok, zlapičok, mitla, čipilne*; również w tej wsi są miękkie *ś ź* przed *i*, np. *zimla, simjla, sirotla* itp. Natomiast spółgłoski *t d n* przed *i* są twarde lub lekko tylko zmiękczone. Np. formy 2. os. sg. imper. *śidli* — *śad'* mają jednakowe *ś* miękkie, ale *d* raz prawie twarde, drugi raz miękkie. W wyrazie *d'ladina* pierwsze *d'* jest miękkie,

lrgie prawie twarde; w wyrazach *n'litka*, *hn'izdlo*, *otčyn'li* itp. spółgłoska *n* jest prawie twarda, tj. lekko podniesiona do następnego *i*. Podobnie twarde są *t* *d* w wyrazach: *płiti*, *chrystłiti*, *χodłiti*, *stin'la*, *dit'la*, *i* *χłati* itp. W Kojłach (27) i w Nowym Korninie (30a) nie tylko *t* *d* *n*, ale też *s* *z* są półmiękkie, tj. dostosowane do następnego *i*, np. *s'id'lit*, *nlyt'i*, *z'imla*, *na vlož'i*, *w horłod'i*, *n'lin'ika*, *ručn'lik*, *hn'izdlo*. Podobnie w Kuraszewie (27a): *χodłiti*, *žen'i*, *pšen'iča*, *hnizdlo*, *u* *χłati*, *na berlozi*, ale *pislati*, *na nlebi*, *vidr'lo*. Na pograniczu zwykłej twardej wymowy typu *χod'lyty* stwardniały już nie tylko przedniojęzykowe *t* *d* *n* *s* *z*, ale także wargowe *p* *b* *v* *m*, jednak jeszcze *i* zachowało wysoką artykulację, tylko trochę obniżoną. Np. we wsi Zbucz (38): *χodłiti*, *kosłiti*, *sidił*, *zavest'i*, *dit'la*, *napiti* *ša*, *robliti*, *pislati*, *zamkn'li dvery*, *puj'dli kupiti*, *bijlak*, *mit'la*, *miš'lok*, *pr'lypičok*, *spivlati*, *zasvill'i gaz*, *bid'la*, *piš'ek*, *bilm'lo* itp. Wyjątkowo tylko zanotowałem tu: *šinokud's*, *šičk'lar'na*, chyba pod wpływem *šieno*, *šička*. Nie jest to jednak pewne, ponieważ w tej wsi już twardnieją spółgłoski nawet przed dyftongiem *iē*, np. *šieno*, *dieška*, *nyviestka*, choć notowałem jeszcze miękkie *viēnik*, *do vin'člu*, *čiep* i *čipil'ne*. Naturalnie przed *e* spółgłoski są tu już stale twarde, np. *temno*, *tella*, *dver'j*, *plopel*, *do splovedi*, *zamel'ona* itp. Stale miękkie jest tutaj tylko połączenie *le li*, np. *w p'ole*, *stollec*, *st'ollik*, *χlīb*, *χliew*, *lipa*.

Jest to właśnie bardzo interesujące zjawisko najmłodszej fali dyspalatalizacji spółgłosek przed wysoką samogłoską na tym terenie. Spółgłoski *t* *d* *n* *s* *z* wyraźnie twardnieją tutaj nie tylko przed *e* *i*, które się tylko lekko obniża do *i*, ale też przed akcentowanym dyftongiem *iē*, którego następ może ulegać obniżeniu do *iē*. Np. we wsi Wygoda (30) notowałem obok wyżej przytoczonych przykładów: *χodłiti*, *n'litka*, *hnizdlo*, *stin'la*, również: *died*, *mnie*, *diewčyna*, *tičkaje*, *dieška*, *po stin'iē*, *postiel*, *tielo* itp. z twardymi *t* *d* *n*, ale jeszcze tu pozostają miękkie wargowe *i* *s* *z*, np. *pieč*, *viēte*, *viēšalka*, *vieryti*, *šmiēte*, *šieno*, *zašiek*, *złapičok*, *sid'lotko*, *čiep*, *čipil'ne*. Wyraźną miękkość podtrzymuje fleksja, np. *žmle'na* — *žlati na žmēnie*. W Hołodach (20), Kojłach (27), w Kuraszewie (27a) twardnieją również *s* *z* przed *iē* *i*, np. *snieħ*, *siēm*, *ziēle* jak *stieny*, *na vodiē*, *niē*, *tiesto*. Ludzie również są świadomi tej twardej wymowy: o sąsiadach z północy, którzy mówią miętko, np. *snieħ*, *niē* we wsiach Kamień (24), Tyniewiczze (23), tutaj mówi się, że oni *niēkajut*, tamci znowu o ludziach z twardą wymową *snieħ*, *niē* mówią, że oni *nlekajut*.

W sąsiednich od południa gwarach z przeprowadzoną już konsekwentnie dyspalatalizacją typu *nes'le* — *noslyty* z wyraźnie obniżonym dawnym *i* do *y*, we wsiach koło miasteczek: Kleszczele, Milejczyce, Orla notowałem to zjawisko w postaci jeszcze wyraźniejszej, bo tutaj dyftong *iē* po stwardniałej spółgłosce obniża się zdecydowanie do *yē*. Np. we wsi Grygorowce (43) mówią nie tylko: *temno*, *koslyty*, *kłameń*, *do splovedy*, *dlevet*, *diesel*, *sydlyt*

na byrlozy, myślok na vlozy, snydłańe, spyvlaty, synokuoś, bydła, pyslok, hmyzdło, mytła, zamytlaty, wydrło, wyd'loroko, kołodyc, pr'ypyk, stynła, ale także: dyt, pr'iedydy, d'yeška, dyewcyna, tyśne, tyesto, na styn'ye, sydyety na łavy, syennyk, ponyebe, snyeχ, nydyela, poned'elok, kisjel, syeno — synokuoś, nye itp. Nie jest to jeszcze tutaj konsekwentnie przeprowadzone, bo notowałem tu również szczególnie wargowe spółgłoski miękkie, np. *dvie* vydrye, *viete* śvijali, *sieme*, *siery*, *miel*, *jačmiēn*, *viējka*, *miesto*, również wyjątkowo przed *i*, np. *mižlyneć* (tj. palec), *zlimno*, *zliśa*, *vinlok*. W całym temacie trzyma się miękkość: *skryńa* — *dvie* skryńi, *fsie* skryńie, albo *svynła* — *dvie* svyn'ie, *fsie* svyn'ny. Stale też jest tu miękkie połączenie *le li*, np. *buli*, *χodyli*, *stolok*, *pole*, *koleso*, *pllecy*, *kołieno*, *lies*, *w liesy*, *na nučlie(h)*, *lieto*, *χliw* — *s χlivla*, *bliskaje*, *letyt na повіtry* itp. Naturalnie stale miękkość występuje przed samogłoską tylną, np. *wlyńus*, *pryńuoś*, *zamuoś*, *svynła*, *wyd'loroko* itp. Sporadycznie notowałem podobną wymowę również we wsi Grabowiec (44): *tyesto*, *d'yeška*, naturalnie obok *vydrło*, *viēdra*, *buli* *dvie* *ośie*, ale *wsye* *lośi*, *do splovody*, *wdov'yc'a* itp. Również w Jelance (45), tylko ze słabszym obniżeniem *ie*, np. *diēd*, *tiesto*, *sieno*, *diēška*, *χodyete* *śudly*, *na styn'ie*, ale *viēte*, *viēsyt*, *viēnyk*, też w temacie *wsie* *zmeńie*, naturalnie obok: *sydyt*, *bydła*, *w χlaty*, *złapyk*, *płopet*, *petła*, *wdowiec* itp. W Jagodniku (35): *na styn'ye*, *tyesny*, *kisiel*, *nediela*, *snieħ*, *stienka*, *siējaty*, *sieno*, *siem*. Tak samo we wsiach Śnieżki (51), Grabarka (53).

Nawet jeszcze dalej na południe w okolicy Czeremchy i Wysokiego Litewskiego, gdzie już dyftong *ie* także pod akcentem uległ monoftongizacji na *i*, spółgłoski przedniojęzykowe przed tym *i* są również twarde, chociaż to *i* nie ulega tam obniżeniu, np. pod Czeremchą we wsi Kuzowa (56) notowałem twarde spółgłoski w wyrazach: *fsi* *stliny*, *slino*, *diđ*, choć normalnie miękkie: *ut'lik*, *pry'v'iz*, *pry'ńis*, obok *wlyńus*, również *pič*, *śólitto*, *ne viđaju*, *na styńi*, *w m'listy*, *čip*, *čiplytno*, *ślino*, *χlivly*, *χliba*, *daleko* itp. Podobnie we wsi Kustycze (75) na wschód od Wysokiego Litewskiego notowałem podobną twarłą wymowę: *tlisto*, *dliška*, *ślicka*, *zaslik*, *slino*, *diđ*, *snih*, *na wođi*, *snidaty*, tu już to jest zgodne z wymową *tik* (tj. tok), *sil* (sól), ale różne od *ut'lik*, *pońis*. To świadczy, że dyspalatalizacja w wyrazach *slino*, *snih*, *tlisto* zaszła tutaj przed powstaniem pełnego ikawizmu w formach typu *pońis*, *utik*. Nie ma tego zjawiska w Szczyrczewie (77), np. *ślino*, *tlisto*, *dliška*, *vedrło* — *dva* *vidr'a*, *ścil* — *po* *steli*, *stena* — *po* *stēni*, *fsi* *ścliny*, *χlivly* itp. Nie ma też w Wolczynie: *ślisty*, *syd'ity*, *na* *styńi*, *polet'ila*, *d'lidu* *śiw*, *na* *śólitly*, *lito*, *m'liśać*, *w* *zemli*, *na* *nleby*, *f* *χlaty*, *d'levet*, *na* *dorlozy*, *ližyt*, *povezli* obok *buly*, *pośly* itp. Nie ma w Jackowiczach (79) pod Wolczynem (80): *tlisto*, *ned'ila*, *zaslik*, *f* *styńi*, *śim*, *vinyk*, *dvi* *okni*, *d'levyt*, *d'lesyt*, *povezli*, *χodyly*, *koleso*, *daleko*, *ale*, *malenke*, *ny* *maje* *zymli*, *χliba* itp.

8. Z podanego materiału widać, że w gwarach między Bielskiem, ajnówką i Wołczynem proces dyspalatalizacji jest wciąż jeszcze żywotny *zed i* starym i nowym, ogarnia nawet połączenia z dyftongiem *ie*. Pro-sowi temu poddają się łatwiej spółgłoski przedniojęzykowe *t d n* w mniej-ym stopniu *s z*, a najoporniejsze są wargowe *p b v m*. Zwykle samo-oska *i* oraz dyftong *ie* po stwardniałej spółgłosce ulegają obniżeniu opniowo: od lekko obniżonego *i* na północy aż do normalnego *y* w oko-oy Kleszczel, Milejczyc i Czeremchy. W środku tego terenu, w parafii tary Kornin zaszedł proces odwrotny, bo wedle licznych przykładów lekko obniżonym *i* po stwardniałej spółgłosce, np. *χoditi, hnizdo, bidla* yrównało się pierwotne *y*, dając wymowę *dīm, miš, sīn*, co sąsiedzi z pół-ocy o wymowie *robli'i, mīlij*, ale *byk, myš, syn, dym* wyśmiewają. Np. we-si Mochnata (35a): *kosłytj, mišlok, pišlok, hnizdo, stynla* i zgodnie z tym: *ie'lok, v'ipustok, pi'lay, v'jbyhla*. Podobnie notowałem w Jagodniku, p. *χodlytj* czy *χoditi, pišlok synokuds nlynyka* (teraz), *odyn, roblytj, yžlyt, pytj, spyvlatj, vynlok, na vozj, na nleby*, też *sljejatj, st'jenka, vietjt, tyesno, nedela, dve oknye*, zgodnie z tym również: *miš, syn, dym, ypatj, mylo, mlytj se, vylis yz vodlj* itp. Podobnie notowałem również e wsiach More (39), Dubicze (40). Widać z tego, że pomieszanie *i* z *y* est ubocznym procesem po dokonanej już dyspalatalizacji spółgłosek.

9. Najszerszy zasięg na terenie Podlasia ma wymowa miękkich połą-zeń *le li* wobec twardych *te, ty*. Izoglosa ta biegnie na południe od Ka-nieńca Litewskiego i od Wołczyna, na wschód od Janowa Podlaskiego od Białej, przez Piszczac, na zachód od Kodnia, Sławatycz, Włodawy, rzez Sobibor. Na odcinku Włodawa — Janów izoglosa ta mniej więcej odzi się z granicą wymowy *i* w miejscu dyftongu *ie*, więc *χodlyly daleko* godnie z *slino, pič*, ale nie zupełnie, bo np. *ty te* notowałem też w dyf-ongicznych wsiach: Dańce (120), Woskrzenica (101), a *li le* cechuje ikające wary chełmskie na północ od Dubienki. Prawdopodobnie punktem wyjścia dla połączeń zarówno miękkich *li le*, jak i twardych *ty te* było dawniej-ze ł średnie w połączeniach *li le*, od zachodu bliższe miękkiemu *l*, od wschodu zaś ł twardemu. Jeszcze w Sobiborze (136) obok miękkiego *l* w wy-razach: *stolar, χlip, skil, žyliznyj, strylbetj* itp. notowałem średnie ł w po-ączeniach *te ty*, np. *kuły, dałeku, blyšku, hlynlanyj, na plole, Pylype, Pylypyxa, vełygdeń, Włeksa, try myły dorohy, łtyt, styplyj, vlytyty* vodu itp. Jest ono dosyć bliskie, chociaż różne od twardego ł, np. *blityj, łlopec, platlyty* itp. Natomiast już uogólnione miękkie *l* mamy w Uhru-ku (145), np. *maleńkij, velikij, kazali, vyligdeń, χlivieć, χlibovyj, stolik, olletony, χudlyli, dali* itp. Na południe od Chełma wymowa *li le* sięga-ło wsi: Sielec (154b), Czerniejów (154c), Dorohusk (147), natomiast *y le* zaczyna się od wsi: Uhańka (147a), Wołkowanian (154), Leśniowce (154a), Żmudź, Lipinka, Puszcz. Np. w Wołkowanianach: *pole, tyžyt, vlexka,*

klyn, stłolyk, lynlyvoj, w Uhańce: *plecy, hłena, tyščłena*, w Leśniowcach: *len, kulleso, puđwłatyna, stypłej* itp. Pod Włodawą wymowa *li le* sięga do wsi: Suchawa (137), Żdzarka, Staryna (137a), natomiast wymowa *ty le* doszła do Żukowa (126), Orchówka (134), Pulemca (135).

Na wschód od Czeremchy we wsiach, np. Chlewiszcze (58), Kopyła (59), w których wyspowo występuje twarda wymowa *ty, le*, np. *daleko, butly, tyžlyt, tylyt* itp., zachodzi to zjawisko również przed *i* z dyftongu *iê*. W pozycji nieakcentowanej w miejscu *iê* występuje *y*, np. *у хлыві, Хлывысьце, плоте дві плоты* itp., pod akcentem zaś trzyma się *i*, np. *lis* (tj. las), *у лісы* (w lesie), *літо, хліу, хліб, на зымліу, коліно*, ale jednak *lid* (lód). Naturalnie w Chlewiszczach (58) wymawia się też twardo inne (prócz wargowych) spółgłoski przed *i* z akcentowanego *iê*, np. *slino, slička, did, tlısto, stlıny, dližka, zaslık, slıjut, na oknli, na stynli*, ale wargowe utrzymują miękkość, np. *vlıjaty, mlısyty, vlıryty, cip, fsi vlıdra, svlıtyt, mlıśac* itp. W Kopyłach (59) waha się wymowa przez *l* i przez *ł* średnie, np. *koleslo* obok *koleslo, stłolyk* i *stłolyk, roblyty* i *roblyly, lis — lys — tys* (lis).

10. Przynotowany z ukraińskich gwar podlaskich materiał do problemu ukraińskiej dyspalatalizacji pozwala na próbę względnej chronologii zjawisk z tym procesem związanych. Można z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że półpalatalna wymowa spółgłosek przed starymi *e i*, zachowana w kresowych gwarach nad Sanem, pod Biłgorajem i Zamościem jest głębokim archaizmem z czasów przedhistorycznych. Wymowę *t'eb'e, kos'it'i* można przyjąć właśnie jako punkt wyjścia dalszego rozwoju palatalizacji i dyspalatalizacji na Podlasiu. Wymowa półmiękką ulegała nasileniu i fonologizowała się naturalnie w wyrazach, gdy *e* wzdłużone zmieniało się w dyftong płaski *iê* jak z *ě* lub w dyftong labialny *uô*, np. *хміел, нуôs*. W układzie potrójnego szeregu spółgłosek: twarde *p t s*, półmiękkie *p' t' s'*, miękkie *p̣ ṭ ṣ*, środkowy szereg półmiękkie łatwo ulegał asymilacji albo do fonemów twardych, albo do miękkich. Asymilacja do fonemów twardych była rodzimą tendencją ukraińską. Asymilacja do fonemów miękkich mogła też rozwijać się samodzielnie na Podlasiu, ale byłoby to zjawisko w dialektologii ukraińskiej wyjątkowe, wobec tego nasuwa się wyjaśnienie, że tendencja do palatalizacji pełnej przed *e i* jest na Podlasiu objawem obcym, przyszła tu ze strony języka polskiego na zachodzie i języka białoruskiego na północy. Naturalnie należy ten objaw rozumieć jako ogólną tendencję fonetyczną, a nie jako zapożyczenie gotowej wymowy polskiej lub białoruskiej w pewnej masie wyrazów. Obie te tendencje fonetyczne na Podlasiu nawarstwiły się nawzajem i każda ogarnęła podatniejszy dla siebie zakres.

Najłatwiej realizowała się rodzima ukraińska tendencja do dyspalatalizacji przed *e u* spółgłosek wargowych. Ogarnęła ona wszystkie gwary w sąsiedztwie polskim i przesunęła się najgłębiej na północ w gwarach

rzejściowych ukraińsko-białoruskich. Natomiast połączenia przedniojęzykowych spółgłosek przed *e* oraz wszystkich spółgłosek przed *i* były bardziej odporne wobec tej tendencji i dlatego w gwarach przejściowych ukraińsko-białoruskich nad Narwią i w Puszczy Białowieskiej pozostał wewnętrzny pas gwar z wymową *veže, meńe*, w śladach stwierdzony też na pograniczu polskim pod Łęczną i Radzyniem.

Dalszym etapem albo nasileniem tendencji dyspalatalizacyjnej było stwardnienie także przedniojęzykowych spółgłosek przed *e*, przy równoczesnej przeciwnej tendencji do palatalizacji wszystkich spółgłosek przed *i*. Wymowa typu *nesle nošiti* obejmuje już szeroki zewnętrzny pas gwar od Narwi po Zamość. Dyspalatalizacja przed *e*, tj. zatrafa półmiękkiej wymowy spółgłosek przed *e*, rozwijała się na Podlasiu dopiero po przeprowadzeniu redukcji i po zrównaniu z *e* samogłoski *'a* po miękkich i dyftongu *iê* w sylabach nieakcentowanych, dlatego obecnie w gwarach na północ od Bugu jednakowo twardo są wymawiane połączenia spółgłosek z *e* pierwotnym i wtórnym, np. *veže, petla, beďa*. Przykłady z wymową typu *petla, beďa* są zupełnie sporadyczne w gwarach na południe od Bugu z wymową *nesle nošiti*. Widocznie tutaj w czasie dyspalatalizacji spółgłosek przed *e* redukcja nieakcentowanego *'a* nie doprowadziła jeszcze do *e*; natomiast nieakcentowany dyftong *iê* już uległ dalszemu zwięźeniu i redukował się jako *é* lub *i*, nie poddając się procesowi dyspalatalizacji przed *e*. Panuje tu zatem wymowa *nesle — nošiti* obok *patla, bidla*.

Dyspalatalizacja wszystkich spółgłosek przed *i* rozwijała się jeszcze później i nie objęła już kresowego pasa gwar zachodniopodlaskich z nasiloną przeciwną tendencją do palatalnej wymowy przed *i*. Na wschodnim Podlasiu dyspalatalizacja przed *i* rozwinęła się dopiero po zwięźeniu nieakcentowanego dyftongu *iê* w *i*, dlatego obecnie mamy jednakową wymowę *nosity, byďla, mytla*. Równolegle z dyspalatalizacją przed *i* przebiega zasięg dalszego rozwoju dyftongu *uô* na *uê* pod akcentem, oraz w gwarach między Łęczną i Białą rozwój akcentowanego *'a* w dyftong *iê*, np. *nuēs, snuēp* i *tiēzko*, jak *siēno*.

Najpóźniej przyszło na Podlasie, i tylko na obszar gwar brzeskich, stwardnienie w połączeniach *le li* na *le ty*. Gwary chełmskie i podlaskie mają prawie powszechną wymowę miękką typu *daleko, Wypa*. Tylko w pasie nadbużańskim, między Włodawą i Wołczynem, rozszerzyła się od wschodu wymowa *daleko, Wypa*. Rozwinęła się niewątpliwie na tle dawniejszej w tych połączeniach wymowy *ł* średniego, np. *daleko, Wypa*, która jest jeszcze widoczna w gwarach pogranicznych między *li* a *ty*, również w gwarach archaicznych nad Sanem.

Ukraińska tendencja do dyspalatalizacji spółgłosek przed *i* już wygasła na południowym Podlasiu, tj. w gwarach na południe od Bugu, nie działa już jako tendencja fonetyczna. Tylko w niektórych wsiach na

granicy wymowy *χod'lit'i* — *χodlyty* obserwujemy wymowę mieszaną; np. w Serpelicach (69) można statystycznie badać przykłady wymowy twardej i miękkiej. Natomiast w gwarach na północnym Podlasiu, tj. na północ od Bugu, widać nową falę tendencji do twardej wymowy spółgłosek przed *i*, szczególnie przedniojęzykowych. Ogarnęła ona również połączenia przed dyftongiem *iê*, więc daje wymowę typu *χod'lit'i*, *t'ielo*, lub w dalszym rozwoju *χodlyty*, *tjelo*. Ta nowa tendencja dyspalatalizacyjna wytworzyła dwie interesujące wyspy gwarowe: a) W małym zespole gwar pod Czeremchą stwardniały połączenia *le li* na *le ty* nie tylko w wyrazach typu *daleko*, *lypa*, ale także przed nowym *i* z dyftongu *iê*, np. *lito*, *χlib*, *χliw*, *kołino*; b) W konsekwencji nowego stwardnienia spółgłosek oraz obniżenia samogłoski *i* do *ĩ* lub *ý* w gwarze parafii Stary Kornin doszło nawet do wyrównania z tym obniżonym *ĩ* lub *ý* wymowy starego *y*, więc zgodnie z *χodlyty*, *tjesto* mówi się *byk*, *mys*, *syn*.

Uporządkowany kartograficznie materiał z gwar Podlasia daje należytą podstawę do zrozumienia rozwoju ukraińskiego procesu dyspalatalizacji, który jest węzłowym zagadnieniem w ukraińskiej dialektologii i ma już bogatą literaturę naukową. Materiał podlaski każe zająć krytyczne stanowisko wobec dwu ścierających się dotychczas przeciwnych poglądów: a) Szachmatowa, że dyspalatalizacja rozwinęła się równocześnie przed *e*, jak przed *i* po uprzednio rozwiniętej silnej palatalizacji³, oraz b) St. Smal-Stockiego, że ukraińska wymowa *nese* — *nosyty* jest archaizmem z czasów prasłowiańskich⁴. Krytyczne omówienie literatury naukowej do problemu ukraińskiej dyspalatalizacji wymaga osobnego opracowania na tle szerszych materiałów dialektologicznych i filologicznych.

³ AslPh XXV.

⁴ Україна 1928, II, s. 154.

Mapa dawnych gwar ruskich na Podlasiu i Chełmszczyźnie

Władysław Kuraszkiewicz

OBJAŚNIENIA DO MAPY

Linie oznaczają:

- 1 — Mazurzenie w ruskich gwarach pod Siemiatyczami, np. *kluc*, *hr'osy*, *z'lyto*, *zne*, *pec'e*.
- 2 — Północny zasięg twardych spółgłosek wargowych *p b v m* przed *e*, np. *vez'e*, *čeb'e*, *bed'a*, *pet'a*.
- 3 — Północny i zachodni zasięg twardych spółgłosek wargowych i przedniojęzykowych *t d n s z* przed *e*, np. *vez'e*, *nes'e*, *hnezd'o*, *d'eset*.
- 4 — Południowy zasięg ciakania białoruskiego, np. *čep'ier*, *cho'żi'ci*, *č'aško*.
- 5 — Północny zasięg twardych spółgłosek *t d n*, często też *s z* przed *i* (*ie*), np. *p'i'i*, *rod'i'i*, *t'iesto*, *s'ieno*, *s'nieh*, *zim'a*.
- 6 — Północny i zachodni zasięg twardych wszystkich spółgłosek przed *i*, np. *rod'lyty*, *pys'ok*, *hnyzd'o*. Między Bielskiem, Hajnówką i Wołczynem twarde są również przedniojęzykowe przed dyftongiem płaskim, np. *ig'esto*, *d'ged*, *sn'ęh*.
- 7 — Wyspa z wymową wąskiego *y* z dawnego *i* oraz *y*, np. *rob'yt'y*, *b'yk*, *m'jś*, *syn*.
- 8 — Zachodni i północny zasięg wymowy *i* zamiast dyftongu płaskiego (*ie*), np. *ś'ino*, *p'ie*. Równocześnie jest to granica starej wymowy dyftongu tylnego, *uo* wobec *ue*, np. *m'uoist* — *m'ueist*.
- 9 — Zachodni zasięg wymowy *i* w miejscu dyftongu tylnego, np. *m'ist*, *sn'ip*, *m'id*, *n'is*.
- 10 — Zachodni i północny zasięg wymowy *ly le* zamiast *li le*, np. *l'ypa*, *w zly'e'i*, *dal'eko*. Na wyspie koło Czeremchy również *l'ito*, *kol'ino*, *zly'ib*, ale *l'id*.

Punkty oznaczają:

- Kółka puste** — Wsie, z których brak mi zapisów wymowy *e* zamiast *'a* nieakcentowanego, np. *d'et'at*, *pat'a*, *m'ieś'at*.
- Kółka pełne** — Wsie, w których często występuje wymowa *e* zamiast nieakcentowanego *'a*, np. *d'et'et*, *pet'a*, *m'ieś'e*.
- Kółka półpełne** — Wsie, w których notowałem wyjątkowe przykłady z *e* zamiast nieakcentowanego *'a*, np. *d'et'et*, *p'am'eł*.

MIEJSCOWOŚCI OZNACZONE NA MAPIE NUMERAMI

1 Zwierki, 2 Ostrówki, 3 Hoźne, 4 Horodniki, 5 Iwanki, 6 Saki, 7 Ryboły, 8 Wojszki, 9 Bohdanki, 10 Dorozki, 11 Czerewki, Kożany, 12 Zawyki, 13 Plutyzy, 14 Knorozy, 15 Proniewiczze, 16 Stryki, 17 Malesze, 18 Widowo, 19 Piliki, 20 Hołody, 21 Trzeszczotki, 22 Klejniki, 23 Tyniewiczze, 24 Kamień, 25 Łosinka, 26 Krynica, 27 Kojły, 27a Kuraszewo, 28 Narewka Mała, 29 Siemionówka, 30 Wygoda, 30a Nowy Kornin, 31 Nowe Berezowo, 32 Lipiny, 33 Orzeszkowo, 34 Białowieża-Stoczek, 35 Jagodnik, 35a Mochnata, 36 Szereaszow 37 Kamieniuki, 38 Zbucz, 39 More, 40 Dabieze, Tofiłowce, 41 Mytłasz, 42 Koszły, 43 Grygorowce, 44 Grabowiec, 45 Jelanka, 46 Kleszczele, 47 Dziecinne, 48 Dubno, 49 Szeszły, 50 Nurzec, 51 Śnieżki, 52 Bielki, 53 Grabarka, 54 Milejczyce, 55 Rogacze, 56 Kuzawa, 57 Policzna, 58 Chlewiszcze, 58a Hoła, 58b Stawiszcz, 58c Opaki, 59 Kopyły, 60 Tymianka, 61 Żeroczyce, 62 Baciki Dalsze, 63 Ceele, 64 Rogawka, 65 Zajęczniki, 66 Moszczona, 67 Radziłówka, 68 Mętna, 69 Serpelice, 70 Klepaczew, 71 Wólka, 72 Makarowo, 73 Mykszyce, 74 Dołbniewo, 75 Kustyce, 76 Kamieniec Litewski, 77 Szczyrczewo, 77a Świszcze, 78 Żabinka, 79 Jackowicze, 80 Wołczyn, 81 Nowosiółki, 82 Gnojno, 83 Borsuki, 84 Horoszki, 85 Hołowczyce, 86 Litewniki, 87 Kisielew, 88 Hruszniew, 89 Świniarów, 90 Czuchleby, 91 Walim, 92 Kornica, 93 Nosów, 93a Leśna, 93b Witulin, 94 Bonin, 95 Bubel Granna, 96 Zakanale, 97 Komarno, 98 Klownica Mała, 99 Rokitno, 100 Husinka, 101 Woskrzenice Duże, 102 Kobylany, 103 Stradecz, 104 Zahorów, 105 Wyczółki, 106 Koszoly, 107 Ortel Królewski, 108 Dokudów, 109 Syczyna, 110 Witoroż, 111 Łomazy, 112 Szóstka, 113 Ostrówki, 114 Radcze, 115 Wiśki, 116 Wisznice, 117 Lipinki, 118 Krzywówka, 119 Leplówka, 119a Kobielka, 120 Dańce, 121 Mutwica, 122 Kalinka, 123 Mosty, 124 Lack, 125 Przyborowo, 126 Żuków, 127 Krzywierzba, 128 Kodeniec, 129 Tyśmienica, 130 Bielka, 131 Kropiwka, 132 Lubień, 132a Wyrki, 133 Zamłodzycze, 134 Orchówek, 135 Puleniec, 135a Świtieź, 136 Sobibór, 137 Suchawa, 137a Staryna, 138 Osowa, 139 Wytyczno, 140 Kołacze, 140a Nowy Brus, 141 Krasne, 142 Dratów, 142a Kaniowola, 143 Świeraszów, 143a Garbatówka, 144 Chutcz, 145 Uhrusk, 146 Ruda, 147 Dorohusk, 147a Uhańka, 148 Brzeźno, 149 Horodyszcz, 150 Mogilnica, 151 Stręczyn, 152 Stężyca, 152a Kanie, 153 Stajnie, 153a Krasne, 154 Wołkowiany, 154a Leśniowice, 154b Sielec, 154c Czerniejów, 155 Siedliśka, 156 Wólka Horyszowska, 156a Sitno, 157 Miączyn, 158 Świdniki, 159 Bereś, 160 Horyszów Ruski, 161 Koniuszy, 162 Lotów, 163 Hostynne, 164 Werbkwicze, 165 Mały Terabin, 166 Czerniczyn, 167 Obaza, 168 Korchów, 169 Biszcz, 170 Kólno (Kiwna).

